

УДК 821.161.2—145Мономах:275

*Людмила Мостова***ЖАНР ПСАЛМА В СТРУКТУРІ «ПОВЧАННЯ»
ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА**

У статті розглядаються жанрові особливості твору, роль Псалтиря у текстовій палітрі пам'ятки.

Ключові слова: жанр, Псалтир, синкретизм.

В статье рассматриваются жанровые особенности произведения, роль Псалтыря в текстовой палитре памятника.

Ключевые слова: жанр, Псалтырь, синкретизм.

The article discusses genre features of work and the role of Psalter in the textual palette of memory.

Key words: genre, Psalter, syncretism.

У Псалтирі, що входить до Старого Завіту Святого Письма, 57 текстів супроводжуються написом — мізмор. Це єврейська назва псалма, яка перекладається як спів з музикою. Таким чином, псалом — це жанр духовного пісенспіву, найчастіше яскраво вираженого ліричного характеру, в якому автор висловлює суб'єктивні переживання і почуття. Найхарактернішими ознаками псалмів є щирість, простота, відкритість живого викладу, художність форми вислову думок, спільність змістовного спрямування (во хвалу Господню). Літературознавчий словник-довідник подає таке визначення: «Псалми — пісні релігійного змісту, створені біблійним царем Давидом» [5, 579]. Існує апокрифічна легенда про обставини написання псалмів царем Давидом. За цією легендою, слова псалмів нашіптував Давиду ангел Божий. Жаби, що жили в болоті біля палацу царя, своїм кваканням заважали написанню псалмів, і було наказано прогнати жаб з болота. Але згодом Давид тричі знаходив на своїх письменах велетенську жабу, яка говорила йому: «Не дам тобі хвалити Бога, як не даєш хвалити Його мені ти». Тоді Давид перестав переслідувати жаб, промовивши: «...все живе хай хвалить Господа». Давиду було «продиктовано» 365 псалмів. Після цього Псалтир був опечатаний і викинутий у море в бочці, де пробув наступних 80 років. Після смерті Давида Соломон закинув у море сіті й виловив бочку, але в ній було вже 153 псалми, які були покладені в соборній церкві. Потім псалми знову були загублені, доки їх не віднайшов цар Ездра [7, 658].

Кожен псалом — це цілісний, закінчений ліричний твір, написаний під впливом тієї чи іншої події чи обставини, який розкриває думки і почування, викликані і пережиті творцем. Зумовлена таким чином багатопредметність змісту і велика кількість авторів спричинили до розмаїтості форм і способів творення псалмів. Псалми вважалися «чудотворними» та «пророцькими». Книга псалмів — найбільш загальноживана у християнській релігії, бо подає правила віри, сукупність істин богопізнання і богочитання, має очищувальну силу, розкриває шлях порятунку та пройнята святістю. За змістом Псалтир молитовно-повчальна книга, яка навчає не стільки поданням різних моральних настанов, скільки відображенням самого життя за цими настановами, подає ази добродійного життя.

Найбільшим зібранням псалмів є книга Псалтир, яка входить до Старого Заповіту (19 книга) і по-єврейському називається «Сифер Техілім», тобто «книга хвали». Канонічний Псалтир складається із 150 псалмів, більшість з яких написані пророком і царем Давидом, а також іншими традиційними авторами вважають Асафа (11 пс.), Кораха (7 пс.), Мойсея, Соломона, Етана та Гемана. Присутні і псалми анонімні. Нараховують не менше семи авторів Псалтиря. Процес творення псалмів вважають від часів Давида до X—XI століття до Різдва Христового. М. С. Возняк називає Псалтир однією з найпопулярніших книжок: «3 книг Святого Письма дуже поширеним був Псалтир, головню задля своєї високої релігійної поезії, зрозумілої для простих читачів і слухачів. За прикладом Візантії був у нас Псалтир віддавна, аж до XIX ст., шкільним підручником; з нього вивчали напам'ять поодинокі вислови в школі, що їх потім уживали у формі приповідок на різні життєві пригоди. Псалтир читали над мерцем, читанням з нього відганяли хворобу від хворого, з нього ворожили. Відкривали книжку навмання і читали ту псалму, котру знайшли на відкритій сторінці, та зі змісту псалми пробували знайти відповідь на свій сумнів. Цей звичай так поширився, що постали окремі гадательні псалтирі, де під кожною псалмою була замітка, що і в яких обставинах вона радить. Списки такого Гадательного Псалтиря маємо вже з XI ст.

Як поруч звичайних книг Св. Письма були й їх тексти з викладом, так звані толкові, напр. толкові Євангелія, Апостол, Пророцькі книги, так окрім звичайного тексту Псалтиря були у нас швидко поширені тексти Толкового Псалтиря. Цим викладом користувалися

головно для цілей протижидівської пропаганди, стараючись доказати хибність жидівської релігії. Доказували, що Псалтир — це жидівська книга, а все-таки говорить про християнство: це доказ, що жидівська релігія хибна. Найдавніші списки Толкового Псалтиря походять з XI—XII ст.» [2, 101—102]. Таким чином, дослідник вважає XI—XII століття плідними у поширенні псалмового матеріалу в Київській Русі.

У псалмах людина «відкриває перед Богом свою душу, всі радощі й печалі, каїться в содіяних гріхах, прославляє безкінечні Божі сотворіння, вдячна Йому за всі Його милості, благодіяння, благає допомоги у всіх своїх заходах...» [3, 642]. Людина сподівається, що через псалми Бог чує її молитву, засвідчує любов до Бога, веде бесіди з Богом. Бог — це і батько, і рятівник, і пастир, на якого покладається вся людська надія. Тому у псалмах постає потреба неперестанно славити Бога. Псалтир ділять на 5 книг: пс. 1—40, 41—71, 72—88, 89—105, 106—150. Переважають псалми з похвалою Богові, псалми моління. Але поряд присутні псалми з тематикою каяття, прокляття, скарги. Є псалми — філософські роздуми. За тематикою окремі з них нагадують ліричні (любовні) пісні. Щодо тем, псалми групуються таким чином: 1). Благальні (ламентальні). Пригнічений горем і тяжкою недугою виконавець псалма говорить у молитві про свій біль або завдану йому кривду (пс. 5, 6, 7, 13, 22, 25, 26, 27, 28...); 2). Всенародні благання, що ними молилися під час загального нещастя, як війна, голод, мор (пс. 44, 74, 79, 80, 83, 125); 3). Псалми, що прагнуть розбудити й укріпити довір'я до Божої турботи (пс. 3, 11, 16, 23, 41, 62, 131); 4). Вдячні псалми за вислухані молитви (пс. 4, 18, 30, 32, 24, 40...); 5). Псалми-гімни, що прославляють Бога (пс. 8, 19, 29, 33, 65, 67, 86, 100...); 6). Псалми, які виголошували царі або люди від імені царя (пс. 20, 21, 45, 101, 132, 144); 7). Псалми — гімни Сіонові, житлу Божому (пс. 46, 48, 76, 84, 87, 122, 137); 8). Псалми — гімни, що співаються під час процесій на прославу Царя-Бога (пс. 47, 93, 96, 97, 98, 99); 9). Псалми різного роду моління (пс. 121, 123, 126, 133, 134); 10). Решта псалмів — історико-повчального характеру [3, 617—618]. Саме такий темарій псалмів подається у повному перекладі Святого письма Старого та Нового Завіту. Ще за апостольських часів традиція богослужбового використання Псалтиря перейшла від євреїв до християн. Констатуємо, що тематика псалмів торкається різноманітних сторін людського життя та різних виявів, станів, настроїв і почуттів людини. Літературознавчий словник-довідник подає довідку: «За мо-

тивами псалмів складалися «духовні вірші» (псалми), які входили до репертуару лірників. Вони мали великий вплив на творчість Г. Сковороди («Сад божественних пісень»). За «сковородинськими псалмами» навчався Т. Шевченко — автор циклу віршів «Давидові псалми» (1845)» [5, 579]. Отже, все, що стосується духовних потреб людини, знаходиться в Псалтирі. Псалтир — книга втіхи, в якій люди шукали відповіді на численні життєві запитання і отримували допомогу.

Слід зазначити, що псалми стають фундаментом дорогоцінної пам'ятки літератури Середньовіччя, що стоїть на межі монументалізму та орнаменталізму і входить до складу Лаврентіївського літопису під 1096 роком — «Повчання» Володимира Мономаха. Вперше цей твір був опублікований поціновувачем старовини Олексієм Мусіним-Пушкіним у 1793 році під назвою «Духовная великого князя Володимира Всеволодовича Мономаха детям своим», названа в Літописі Суздальській «Повчання». Пам'ятка є твором дидактично-педагогічного змісту, поєднанням філософсько-літературної та державної думки, сповідальний та автобіографічний твір.

За словами П. Білоуса, «Повчання» («заповіт дітям», «політичний заповіт», «передвиборна програма», «автобіографічна повість», «духівниця») з літературного огляду цілком відповідає жанровому канону. Текстуальний аналіз твору свідчить про те, що в його основу покладено Книгу псалмів, Нагірну проповідь Ісуса Христа, «Слово святого Василя, якою людиною належить бути», літописні записи від 1072 та 1113 рр. (особливо дані про роки князювання Володимира у Чернігові), автобіографічні спогади [1, 107]. Крім того, Володимир Мономах послуговується пророцтвами Ісайї, апостольськими посланнями, текстами «Ізборника 1076 року», творами Іоанна Екзарха. Складається «Повчання» з трьох розділів: самого повчання, в якому вміщено політичні і моральні погляди Мономаха, автобіографії і листа до князя Олега Святославича. Останній часто фігурує як самостійний твір «О многостраждальний і печальний я!». Коло питань, які порушуються в «Повчанні» — від питань світобудови до роздумів про державну владу, сутність і моральність людини, висловлюються думки загальнодержавного, політичного та морального характеру. Пам'ятка засвідчує і жанровий синкретизм, зокрема, у творі спостерігаємо ознаки послання (різновид епістолярного жанру), власне повчання (твір ораторського жанру), зразки афористичної літератури. «Повчання» сповнене переживань, роздумів, що часто передаються

метафорами, порівняннями та іншими поетичними засобами, які зумовлюють глибину естетичного сприйняття.

«Сидячи на саянях» (готуючись в інший світ), Володимир Мономах пише заповіт нащадкам: «Хай діти мої, чи інший хто, слухаючи сю грамотицю, не посміються, а кому із дітей моїх вона буде люба — хай прийме її в серце своє і, не лінуючись, почне, як і я, трудитися» [4, 34]. «Повчання» починається виписками з Псалтиря, за якими йдуть роздуми про велич Бога. Через Псалтир Володимир Мономах прагне роз'яснити внутрішній смисл і роль християнської релігії, подаючи їх у формі релігійних і моральних настанов. У «Повчанні» автор закликає до духовного вдосконалення, керуючись засадами християнської релігії, оспівує гармонію, братолюб'є, милосердя Бога, який створив своєю милістю багато великих чудес і благ.

На думку Володимира Мономаха, початком усіх добрих справ є подання щедрої милостині: «Щодень подає милостиню і в борг подає праведний, і нащадки його благословенні будуть» (пс. 37.) [4, 36], що пов'язане з християнськими заповідями допомагати тим, хто благає про допомогу, виявляти співчуття. Володимир Мономах — легендарна постать в історії Київської Русі, це і політичний діяч, і далекоглядний державний дипломат, і воїн, і глибоко чуттєва людина. На пропозицію братів, які звернулись до нього (порушуючи клятву про єдність князів, прийняту на Любецькому з'їзді в 1097 році) виступити проти Ростиславовичів, Мономах відповідає відмовою: «Хоч ви й гніваєтесь, але не можу я ні з вами піти, ні клятву порушити» [4, 35]. Володимир Мономах засуджує те беззаконня, на яке його штовхають князі. У глибокій печалі, а також для підкріплення власних роздумів, він посилається на Псалтир, щоб знайти відповіді на болючі питання: «Пощо сумуєш, душе? Пощо бентежиш мене?» [4, 35]. Отже, вже на початку твору Володимир Мономах щедро цитує Псалтир (наведено 6 і 12 вірші 42 псалма, які відносяться до особистих благань-ламентів). Саме розгортання сторінок Псалтиря на цих словах дозволило князю розкласти їх у ряд, щоб знайти відповіді на складні життєві питання, і написати: «Якщо вам останні не любі, то беріть передніх» [4, 35]. Мономах розгортає Псалтир не для того, щоб ворожити, — він прагне знайти пояснення для своїх почуттів, бо відчуває в книзі псалмів мислену силу: «Помилуй мене, Боже, бо зневажив мене чоловік, щодень борючись, гнітить мене» [4, 36]. Таким чином, для автора твору Псалтир стає відгуком душевних переживань в будь-якій життєвій

ситуації, в печалі або в радості: «І, як гнів у люті його, так життя у волі його: ввечері вселяється плач, а ранком радість» (пс. 30) [4, 37]. Володимир Мономах намагається зачепити не тільки розум, але й уяву та емоції читача (створюється зоровий образ). Псалми можуть підняти дух людини, відкрити душу і навіть вплинути на долю людини, а також (як ми бачимо) дати пораду у важкий час. Книга псалмів виступає скарбницею добрих повчань, в яких людина лікує душу, вгамовує душевний неспокій. Володимир Мономах прославляє Бога словами Псалтиря і шукає Його підтримки у всіх своїх починаннях: «Я надіюся на Бога, бо перед ним сповідаюся» [4, 35], «Помилуй мене, Боже» [4, 36], «Благословляю Господа повсякчас, безкінечна Хвала йому» [4, 37], «Великий ти, Господи, і дивні діла твої, і ніяк не може розум людський розповісти про чудеса твої» — і знову кажемо: «Великий ти, Господи, і дивні діла твої, і благословенне і славне ім'я твоє во віки і по всій землі» [4, 40], «І благословенний ти, Господи, і восхвалений сильно» [4, 41]. Підтвердження правильності свого вчинку Мономах знаходить у словах старозавітного пророка: «Захочай мене від сонмища лукавих і від зборища творящих неправди» [4, 37]. Таким чином, псалми виконують важливу місію — вони пов'язують людину з Господом, бо через псалом людина може звернутись до Бога і буде почувтою Ним, отримати допомогу і подякувати. Псалом — це своєрідний спосіб співбесіди з Богом. Вживаючи Псалтир, Мономах доносить важливі істини, зв'язує читача з практичною життєвою реальністю і приписами завіту. Наскрізним у псалмах стає мотив богослужіння, богопреклоніння, бо тільки Господь спрямовує людські стопи у світі: «Господь стопи чоловіка направляє, І навіть коли впаде — не розіб'ється, бо Господь підтримує руку його. Молодим був і постарів, а не бачив залишеним праведника, ні дітей його, що хліба просили. Щодень подає милостиню і в борг дає праведний, і нащадки його благословенні будуть» [4, 36].

Найповніше у пам'ятці цитується 37 псалом (18 із 40 віршів, що спроектовані на різність доль грішників і праведників). Цей псалом, спрямований на духовно-моральні настанови, що увінчані добродійними думками: «Ухиляйся від зла, твори добро, шукай миру і проганий зло, — і живи во віки віків» [4, 36]. Молитви псалмів спрямовані в майбуття, волають по допомогу праведним і до покарання нечестивих. У Псалтирі Володимир Мономах прагне віднайти вищу справедливість, віру в близьку перемогу порядності, совісності, концепції

загального примирення: «І ще трохи — і не буде грішника, шукатиме місця свого — і не знайде» [4, 35] або «Що краще і прекрасніше, ніж жити братам у згоді» [4, 34]. Використовуючи псалми, Володимир Мономах як глибокий аналітик заповідає берегти мир і згоду як основні принципи поведінки в єдності з добром і красою. У текстовій палітрі твору спостерігаємо звернення до 21 псалма із Псалтиря, який виступає унісоном до міркувань автора. Володимир Мономах мислить водночас як батько і політичний діяч, прагне розворушити душу і сумління читача, привернути його увагу до нагальних проблем: добра і зла, життя і смерті, честі і ганьби, краси і потвори, почуття безвиході, скорботи тощо: «Просвіти очі мої» (пс. 13) [4, 44]. У «Повчанні» Володимир Мономах використовує дослівні запозичення із Псалтиря, що суголосні його власним думкам, бо це книга про всіх нас і про кожного. Для Володимира Мономаха роздуми про людину виступають як глибоке усвідомлення особистості загалом, що проявилось у визнанні ним самостійності індивіда, його життя: «Що таке чоловік, як подумаєш про нього?» (пс. 8) [4, 40]. Основним композиційним прийомом псалмів виступає антитеза, висловлення контрастних переживань суму й радості, покаяння і хвали: «Не змагайся з лукавими, не завидуй творящим беззаконня, бо лукаві будуть знищені, а боготерпці — ті будуть володіти землею» [4, 35]. В даному випадку спостерігається довільна, авторська інтерпретація псалма, який трактує неоднаковість людських дол. Так у псалмі читаємо: «Не палай гнівом на злочинців, творящим беззаконня не завидуй... Бо лиходії знищені будуть, ті ж, що надіються на Господа, заволодіють краєм» (пс. 37) [6, 638]. Думки-протиставлення доброчесності й аморальності підтверджуються також цитацією із Псалтиря: «Покірнії ж упаднуть землю і насолоджуватимуться багатолоким світом. Наглядає грішний за праведним і скрегоче на нього зубами своїми. Господь же посміється з нього і провидить, коли прийде день його» [4, 35]. Роздумуючи про милість Бога, Володимир Мономах вчить пам'ятати про убогих і нужденних, не думати про накопичення багатства та скарбів, прямувати до духовних, а не матеріальних благ. На допомогу в цих міркуваннях знову приходять Псалтир: «Оружжя добули грішники, напинають лук свій, щоб підстрелити убогого і нужденного, вразить справедливих серцем. Оружжя їхнє вразить власне серце, а луки їхні зламаються. Лучче малість праведних, аніж великі багатства грішних. Бо сила грішних зламається, а праведних зміцнює Господь» [4, 36].

Як ми бачимо, даний вірш псалма, що сповідує боротьбу за соціальну справедливість, сповнений іносказання («оружжя», «луки»), що надає таємничості тексту і водночас проектує думку читача на розкодування шифру. Взагалі Псалмам властива мова асоціацій, що характеризується постійним використанням образних порівнянь, метафор, іносказання. Широко використана персоніфікація та антропоморфізм. Володимир Мономах розуміє вагоме значення порушених ним тем, ідей, проблем, бо зматеріалізоване людство вперто прямує до дегуманізації, а відповідно, й до посилення несправедливостей і жорстокості. Окремі висловлювання з псалмів, що використовує Володимир Мономах у «Повчанні», можуть вразити християнського читача: «грішники згинуть», «ті, що проклинають Його, знищені будуть» (пс. 37), «руки свої омие в крові грішника» (пс. 59), «коли б розгнівалася на нас лютя його, то вода б нас потопила» (пс. 124). Однак треба враховувати, що Псалтир пов'язаний з доевангельською фазою Одкровення, тому тут не використовуються новозавітні поняття про прощення. У псалмах втілена думка, що люди, які чинять зло, є ворогами Бога і справедливо Ним будуть покарані. Псалтир вміщує непересічну віру в моральний світопорядок, встановлений Богом, що спалює пристрасті і освячує людську душу: «Отож, грішники згинуть, а праведних же він милує і дає їм» [4, 36]. Володимир Мономах у Псалтирі вбачає провідника між ним і Богом, щедро цитуючи книгу псалмів він сподівається на Божий захист від недругів: «Візьми мене із рук ворогів моїх, Боже, і від тих, що повстають на мене, відними мене. Увільни мене від творящих беззаконня і обрятуй мене від кровожадних, які полонили душу мою» [4, 35]. Люди молять Бога не про помсту, а про те, щоб Бог відродив справедливість. Таким чином, люди постають не проти особистих ворогів, а проти ворогів Бога. Недаремно святі Отці Церкви називали Псалтир садом Божим, в якому знаходяться рослини і дерева всіх видів, багатою бібліотекою, в якій є все, що потрібно для людського порятунку. Письменник як талановитий майстер слова потужно опирається на Псалтир, зміст і дух якого пронизує майже все «Повчання».

Душевний неспокій вгамовано, але своє рішення Мономах виносить не зі слів Псалтиря, а приймає його самостійно, прислухаючись до свого сумління. Псалтир лише висловлює почуття, але не керує вчинками князя. Щедро фіксація псалмів у «Повчанні» засвідчує, що Псалтир посів важливе місце в християнській культурі, здійснив

вплив на середньовічну словесність. Володимир Мономах на своє «Повчання» покладає великі надії, бо воно повинно сприяти вихованню гармонійної особистості, справжнього громадянина і патріота, що живе і діє за гуманістично-моральними християнськими законами, вгамуванню бунтівних помислів. Письменник створює ідеал давньоруського християнина на власному релігійному досвіді. У цьому надважливому завданні письменник використав псалми як найбільш доступні, зрозумілі, сприйнятні та авторитетні, сподіваючись на їхню позитивну роль.

У «Повчанні» наявний цілий комплекс заходів виховання: від сімейного до державного і від релігійно-філософського до практично-буттєвого. Використання псалмів як богослужбених гімнів у пам'ятці носить всеохоплюючий характер, що допомагає авторові говорити про Божу любов та всемогутність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус П. В. Історія української літератури XI–XVIII ст. / П. В. Білоус. — К.: Академія, 2009. — 424 с.
2. Возняк М. С. Історія української літератури: У 2 кн. / М. С. Возняк. — Навч. вид.: вид. 2-ге, перероб. — Львів: Світ, 1992. — Кн. 1. — 696 с.
3. Закон Божий. — Чернівці: Свято-Успенська Почаєвська Лавра, 2001. — 732 с.
4. Золоте Слово: Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть. — К.: Аконіт, 2002. — Книга друга. — 784 с.
5. Літературознавчий словник-довідник. — К.: Академія, 1997. — 750 с.
6. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. — Канада, 1992. — 1370 с.
7. Энциклопедический словарь. — СПб.: Изд-во Ф. А. Брокгауза, И. А. Эфрона, 1898. — Т. XXVa. — 960 с.

Стаття надійшла до редакції 12 січня 2015 р.